

Karol Łopatecki

(Białystok)

STOPIEŃ ZAINTERESOWANIA PATRYCJATU RYSKIEGO WEWNĘTRZNĄ SYTUACJĄ RZECZYPOSPOLITEJ (1581-1621). Z BADAŃ NAD ZASOBEM ŁOTEWSKIEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM HISTORYCZNEGO

Na mocy traktatu w Drohiczynie z 14 stycznia 1581 r. Ryga *de iure* stała się częścią składową Rzeczypospolitej szlacheckiej. Pozostała w ustalonych wówczas granicach do 1621 r., kiedy to Gustaw II Adolf zdobył większą część Inflant wraz z samym miastem¹. Dla tego okresu analizuję stopniń zainteresowania rady miejskiej państwem polsko-litewskim. Pomijam przy tym bliskie, naturalne sąsiedztwo – Inflant, księstwa Kurlandii i Semigalii oraz powiatu piltyńskiego, które z oczywistych względów stanowiły podstawowy przedmiot zainteresowania magistratu. Analiza tego zjawiska, pozwoli odpowiedzieć na pytanie o stopień utożsamiania się patrycjatu ryskiego z Rzeczypospolitą szlachecką i wydarzeniami rozgrywającymi się w odległych prowincjach Małopolski, Wielkopolski, czy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Idealnym zespołem archiwalnym do przeanalizowania tego zagadnienia jest Rigas magistrāta Ārējais arhīvs (część 1), znajdujący się Latvijas Valsts vēstures arhīvs (dalej: LVVA). „Archiwum zewnętrzne miasta Ryga” (f. 673) składa się z 4058 jednostek (z lat 1220-1869), które wchodzących w skład czterech opisów (części)². Są one w różnym stopniu zbadane. Wśród nich ostatni nazywany „Moscovitica-Ruthenica” jest niewątpliwie najlepiej opracowany, wobec niego prowadzone są najdalej idące projekty dotyczące edy-

¹ Zob. A. Ziemiańska, *Ryga w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej (1581-1621)*, Toruń 2008, passim; M. Balcerek, *Oblężenie Rygi w 1621 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45 (2008), s. 14-39.

² Por. R. Vatakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII-XVI a.*, Vilnius 1982, s. 300.

cji (w tym elektronicznej) źródeł³. Część trzecia zawiera rejestry z XVI i XVII stulecia, które są niezwykle interesującymi źródłami dotyczącymi działalności miasta w ramach Rzeczypospolitej. Natomiast pierwsze dwie części rozdzielone zostały chronologicznie, według roku 1621, choć nie jest to podział ścisły. Z punktu widzenia historiografii polskiej największe znaczenia ma opis 1. W skład zasobu wchodzi bowiem dokumenty związane z Rygą będącą częścią składową Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Historia zespołu 673 wiąże się z powstaniem i rozwojem miejskiego archiwum w Rydze⁴. Nie znamy dokładnej daty założenia najstarszego miejskiego archiwum – prawdopodobnie powstało ono około 1226 r. Początkowo znajdowało się w gestii pisarza grodzkiego, jednakże już w XIV stuleciu magistrat miejski posiadał własną, stale działającą instytucję. Formalnie jednakże nazwę „archiwum” przybrał ten organ dopiero w 1598 r.⁵ Typ gromadzonych zasobów związany był z przyłączeniem Rygi do handlowego i politycznego związku miast północno-niemieckich – Hanzy w roku 1282. Od tej pory Ryga utrzymywała ścisłe kontakty z ruskimi, białoruskimi oraz litewskimi ziemiami, nierzadko jako pośrednik z pozostałymi miastami związku hanzeatyckiego⁶.

Dokumenty dotyczące kontaktów miasta z sąsiadami grupowały się w dwóch odrębnych pod względem struktury działach archiwum. Pierwsze gromadziło szczególnie ważne dokumenty – pergaminowe oryginały przywilejów, umowy handlowe i polityczne. Przechowywano je w specjalnym pomieszczeniu urzędu skarbowego rady ryskiej – Kämmerei. Od XVII-XVIII w. zbiór ten nazywano „archiwum wewnętrznym” (Inneres Ratsarchiv)⁷. W osobnym miejscu, w kancelarii rady miejskiej przechowywano kancelaryjną dokumentację, korespondencję, materiał aktowy oraz kopie ważniejszych dokumentów z archiwum wewnętrznego. Od drugiej połowy XVIII w. tak wyodrębniony zespół nazywano Ausseres Ratsarchiv – archiwum zewnętrzne. Najstarszy zachowany rejestr tego zespołu pochodzi z 1599 r.⁸ Inny niezwykle cenny inwentarz pochodzi z XVII stulecia i został wykonany przez protonotariusza Johanna Flinta⁹. Obecnie istnieją inwentarze do każdego z czterech opisów f. 673, które jednakże nie zostały wydane drukiem¹⁰. Zestawienie tych inwentarzy

³ А. С. Иванов, А. Г. Варфоломеев, *Проект издания комплекса документов Moscovitica-Ruthenica*, [w:] *Материалы международной научной конференции „Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних рукописей к электронным текстам”*, Ижевск 2006, s. 65-70; А. С. Иванов, „Moscovitica-Ruthenica” в Латвийском государственном историческом архиве: история формирования комплекса, состав и введение в научный оборот (окончание), 18 (2004), 4, s. 94-106.

⁴ Historia i szczegółowa charakterystyka zespołu: K. Łopatecki, *Źródła dotyczące ziem Rzeczypospolitej szlacheckiej w Łotewskim Państwowym Instytucie Historycznym*, „Miscelanea Historico-Archivistica” 17 (2011), [w druku].

⁵ Г. Енш, *Из истории архивного дела в Латвии*, Рига 1981, s. 23-24; Г. Геленчанка, *Історія архіўнага комплексу Moscovitica-Ruthenica Рьжскага магiстрата*, [w:] *Вiцебска-Рьжскія акты XIII-XVII ст.*, Мiнск 2005, s. 6.

⁶ F. W. Barthold, *Geschichte der Deutschen Hansa*, Leipzig 1862, s. 8 i n.

⁷ Г. Енш, *Из истории*, s. 48; А. Ivanovs, *Zespół dokumentów „Moscovitica - Ruthenica” w Łotewskim państwowym archiwum historycznym*, „Zapiski Historyczne” 71 (2006), 2-3, s. 127-128.

⁸ А. Ivanovs, op. cit., s. 129; LVVA, f. 673, op. 4, k. 19, nr 259: „Verzeichnis vom Jahr 1599 über die im Rigaschen Archiv vorhandenen...”

⁹ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1482, 1483; А. С. Иванов, op. cit., s. 51; А. Ivanovs, op. cit., s. 129; Г. Енш, *Из истории*, s. 27.

¹⁰ Zob. inwentarz udostępniany w pracowni: *Ausseres-Ratsarchiv. Urkunden-Regesten, I: bis 1621*.

pozwała postawić tezę o bardzo dużym stopniu zachowania dokumentów z lat 1581-1621, tym samym na możliwą próbę całościowej analizy zjawiska. Rekapitulując część 1 zespołu 673 wydaje się doskonałym probierzem stopnia zainteresowania sprawami Rzeczypospolitej przez magistrat miejski.

Analiza materiału jednoznacznie wskazuje, że w centrum zainteresowania Ryżan znajdowały się zagadnienia bezpośrednio dotyczące miasta. Największa procentowo liczba dokumentów dotyczy trudnych relacji z załogą wojskową znajdującą się w zamku oraz w niedalekiej twierdzy Dźwinoujście¹¹. Skrupulatnie przechowywano wszelkie akty normatywne i sądowe wydawane przez władze państwowe oraz dokumenty komisarskie, w których stroną było miasto¹². W sposób typowy dla epoki prowadzono dokumentację finansową, poczynając od przechowywania aktów normatywnych opodatkowujących miasto, skończywszy na kwitowaniu pobranych sum¹³. Związane z tym zagadnieniem są kontrybucje wojskowe, wybierane w dobrach ziemskich będących w posiadaniu miasta¹⁴.

Sytuacja w najbliższym sąsiedztwie Rygi była znakomicie rozpoznana. Bardzo dużo dokumentów dotyczy sytuacji politycznej, gospodarczej, wyznaniowej w księstwie Kurlandii i Semigalii¹⁵. Szczególne znaczenie w relacjach dwustronnych odgrywały spory graniczne i komisje, które powoływano w sprawie jej uporządkowania¹⁶. Nawet niewielkiemu powiatowi piltyńskiemu, z racji położenia poświęcono szczególną uwagę¹⁷. Z terenu Inf-lant zaś najwięcej informacji gromadzono z miasta Dahlen¹⁸, Kircholm¹⁹, Rummelshof²⁰, Dorpat²¹ i Wenden²². Dodać do tego należy obszary położone wzdłuż rzeki Dźwiny²³. Inf-lanty jako cały obszar geograficzny były przedmiotem najwyższego zainteresowania. War-

¹¹ LVVA, f. 673, op. 1, nr 25a, 93-95, 97-100, 103-104, 341, 830-831, 993, 1007-1010, 1013, 1015, 1017, 1019, 1021-1025, 1034-1035, 1324; pod nr 96 znajdują się dokumenty dotyczące blokhauzu położonego nad rzeką Dźwiną, a nr 1018 odnosi się do stanu fortyfikacji zamku ryskiego (zob. B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej*, s. 178; M. Caune, *Rīgas pils--senā un mainīgā*, Rīgā 2004, s. 73).

¹² LVVA, f. 673, op. 1, nr 1032, 1218-1221, 1260-1261, 1322, 1325.

¹³ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1245, 1252, 1282-1287, 1253 (Źródła tam zawarte wykorzystał m. in. J. Kotilaine, *Russia's foreign trade and economic expansion in the seventeenth century*, Leiden 2005, s. 36 i n.), 1281, 1328.

¹⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1246. Dokumenty dotyczące kontrybucji wojskowych przechowywane są w f. 554, op. 2: 2994 (1661-1699), 2995 (1700-1707), 2996 (1703-1715). Kolejne numery ww. opisu dochodzą aż do 3004 (lata 1791-1795) nie odnajdujemy w nich jednak dokumentów stanowiących polonika.

¹⁵ LVVA, f. 673, op. 1, nr 69a, 157, 339, 942, 945-946, 948, 950, 958-959, 961-967, 969-970, 973.

¹⁶ LVVA, f. 673, op. 1, nr 940.

¹⁷ LVVA, f. 673, op. 1, nr 968. Dokumenty dotyczące ziemi piltyńskiej znajdują się m. in. w f. 554 (op. 2, nr 2977 i op. 3, nr 57-62) oraz w f. 652, gdzie przechowywane są materiały dotyczące magistratu piltyńskiego z lat 1723-1886 (1075 jednostek). Szerzej o źródłach informujących o tym powiecie: B. Dybaś, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej: sejmik piltyński w latach 1617-1717: (z dziejów instytucji stanowej)*, Toruń 2004, passim.

¹⁸ Pod nazwą tą (Dahlen, Dolen) rozumiano zarówno starostwo, miasto, zamek, jak i szereg wysp położonych na rzece Dźwinie. *Baltisches historisches Ortslexikon*, t. II: *Lettland, hrsg.* H. Feldmann, H. Mühlen, G. Westermann, Köln 1990, s. 104-105. Zob. LVVA, f. 673, op. 1, nr 90-92.

¹⁹ LVVA, f. 673, op. 1, nr 944.

²⁰ LVVA, f. 673, op. 1, nr 664. Zob. *Baltisches historisches Ortslexikon*, s. 530

²¹ LVVA, f. 673, op. 1, nr 107.

²² LVVA, f. 673, op. 1, nr 1320.

²³ LVVA, f. 673, op. 1, nr 101-102, 126, 487.

to podkreślić, iż przechowywano kroniki i przywileje dotyczące tej prowincji²⁴. Problematyka szlachecka była o tyle odnotowywana, o ile wiązała się z samym miastem, ewentualnie dotyczyła inflanckich nobilitas²⁵. Bardzo dużo miejsca poświęcono problematyce wyznaniowej pojawiającej się na tle relacji miasto-Rzeczypospolita²⁶. Szczególną uwagę poświęcono tumultowi kalendarzowemu²⁷ oraz duchowieństwu katolickiemu, w szczególności jezuitom przebywającym w Rydze²⁸.

Na tym tle ilość jednostek dotyczących sytuacji w dalszych obszarach Rzeczypospolitej jest marginalna, co jednak z oczywistych powodów nie powinno dziwić. W analizowanym okresie wielkim echem odbiły się jednakże trzy wydarzenia.

Pierwsze dotyczyło okresu drugiego bezkrólewia, kiedy to Ryga nie była nominalnie podporządkowana Rzeczypospolitej²⁹. Pomimo faktu, iż poprzedza to wydarzenie podpisanie traktatu w Drohiczynie, należy je w zestawie uwzględnić, gdyż jest to pierwsze tak mocne świadectwo zainteresowania wewnętrznymi sprawami państwa szlacheckiego. Z lat 1575-1576 w jednostce 1044 (LVVA, f. 673, op. 1) na 108 kartach odnotowano nadzwyczaj ważne źródła ujawniające kulisy walki podczas trwania wielkiego bezkrólewia. Wśród nich pierwszorzędne znaczenie ma relacja poselstwa ryskiego z podróży i spotkania z cesarzem Maksymilianem spisana 25 maja 1576 r. oraz jego odpowiedź na to poselstwo³⁰. Z dokumentów tam przechowywanych wynika aktywny udział mieszczan w wewnętrznej sprawie Rzeczypospolitej. Istnieje częsta wymiana informacji pomiędzy magistratem miejskim, dworem cesarskim, administratorem Inflant (Janem Chodkiewiczem) i Stefanem Batorym.

Po tym wydarzeniu następuje długi okres braku wzmożonego zainteresowania sytuacją w Małopolsce, Wielkopolsce i w samym Wielkim Księstwie Litewskim. Ogromna za to uwaga dotyczy kształtujących się wówczas relacji administracyjnych w Inflantach i roli oraz przywilejów Rygi w strukturach Rzeczypospolitej.

²⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 447-448, 450, 452, 960, 983, 1001, 1157, 1247, 1318, 1321-1322, 1326.

²⁵ LVVA, f. 673, op. 1, nr 277, 583 (kontakty i spory prawne pomiędzy obywatelami ryskimi, a szlachtą inflancką), 975 (prawa i przywileje szlachty kurlandzkiej), 1330 (skargi urzędników i szlachty inflanckiej), 346 (akta sądowe Tomasza Zamiłowicza), 349 (akta Johanna von Mallena), 352 (dokumenty dotyczące rodziny Platerów, Chodkiewiczów, Erbenów), 666 (akty Fabiana Rosena), 823 (akty rodzinne Wallingów).

²⁶ Uzupełnieniem tego jest f. 7349, op. 3, nr 28, w którym odnotowane jest położenie kościoła katolickiego w Kurlandii w latach 1670-1685. Organizacja kościoła luterańskiego w Inflantach z lat 1569-1795 znajduje się w f. 554, op. 2, nr 3141.

²⁷ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1210-1215; LVVA, f. 673, op. 3, nr 1216. Bardzo interesujący jest nr 184 (LVVA, f. 673, op. 1) dotyczący akt procesowych dotyczących Martina Giese i Hansa Brincka. Byli to główni aktorzy buntu kalendarzowego; odpowiednio: adwokat, były student z Królewca i Wirtenbergi oraz właściciel winiarni. A. Litwornia, *Sebastian Grabowiecki: zarys monograficzny*, Wrocław 1976, s. 47. Zob. A. Ziemielska, *Rozruchy kalendarzowe w Rydze (1584-1589)*, „Zapiski Historyczne” 71 (2006), 1, s. 107-124.

²⁸ LVVA, f. 673, op. 1, nr 180, 990-991, 994, 1002-1006.

²⁹ Analiza sytuacji w tym okresie: E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólestwach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, passim; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002, s. 167-284. W obu przypadkach problem miasta Ryga znajdował się poza obszarem zainteresowania.

³⁰ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1044, k. 1-22, 23, 54.

Kolejnym niezwykle ważnym z perspektywy magistratu *casusem* był rokosz Zebrzydowski. Pod numerem 1225 (LVVA, f. 673, op. 1) znajdujemy relacje, listy, uniwersały, utwory literackie i polemiczne z tego okresu. Nie mają one waloru nowatorskiego, są dobrze znane z innych zasobów archiwalnych³¹, jednakże ich obecność świadczy o niezwykle dużym zainteresowaniu Ryzan sytuacją z lat 1606-1607. Co szczególnie interesujące, patrycjat interesowały nie tylko akty o charakterze normatywnym, lecz (co jest bardzo rzadkie w omawianym zespole) utwory (listy, wiersze, mowy) ukazujące ówczesne nastroje szlacheckie. Wiele spośród 99 przechowywanych dokumentów jest przetłumaczone na język niemiecki, kilka zaś posiada odpis w języku polskim i niemieckim.

Ostatnim wydarzeniem pod względem chronologicznym, który szczególnie zainteresował mieszczan ryskich, były poczynania Wolmara Farensbacha. Wszystkie dokumenty dotyczące tej postaci przechowywane są w jednej jednostce, w 12 ponumerowanych teczkach (1a, 1b, 2-11)³². Najwcześniejszy okres służby publicznej, kiedy był on komendantem zamku ryskiego, później zaś w Dźwinoujściu przedstawione zostały w teczce 3, w której znajduje się korespondencja, kwity, uniwersały zebrane od 9 października 1610 r. aż do 23 października 1617 r.³³

Pozostałe teczki dotyczą niemal wyłącznie wydarzeń z lat 1617-1620. Wówczas to 19 czerwca 1617 r. statki z żołnierzami szwedzkimi podpłynęły pod twierdzę Dźwinoujście, którą dwa dni później zdobyły. Niespodziewany sukces oddziału złożonego z ok. 400 żołnierzy możliwy był dzięki zdradzie Wolmara Farensbacha. Fortyfikacja stała się punktem rozładunkowym dla właściwej armii szwedzkiej liczącej 2000 osób. Spektakularne sukcesy najeźdźców (zajęto wszystkie nadmorskie zamki od Grobina do Dźwinoujścia), zakończone zostały w sierpniu, kiedy to z wojskami litewskimi nadciągnął Krzysztof Radziwiłł. Hetman stopniowo odzyskiwał kontrolę nad utraconymi ziemiami, a zakończył ten epizod niespodziewany powrót do wierności Rzeczypospolitej samego Farensbacha z kontrolowanymi przez niego zamkami³⁴. W listopadzie 1618 r. w Tolsburgu zawarto rozejm, który miał obowiązywać przez dwa lata do 11 listopada 1620 r.

Wbrew pozorom powtórne przejście Farensbacha na stronę Zygmunta III nie zakończyło konfliktu. Pomiędzy Krzysztofem Radziwiłłem a starostą karkuskim ponownie powstał spór, który po podpisaniu rozejmu ze Szwedami przerodził się w prywatną wojnę

³¹ Zob. ich wydanie: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608*, t. I-III, wyd. J. Czubek, Kraków 1916-1918.

³² LVVA, f. 673, op. 1, nr 348. Archiwalia te wykorzystał: M. Balcerek, *Forti et foilei nihildifficile. Kariera Wolmara Farensbacha w Inflantach*, „Czasy nowożytne” 23 (2010).

³³ Być może dokumenty te padły łupem Krzysztofa Radziwiłła w czasie prowadzonej wojny z Farensbachem. Zob. A. Kraushar, *Dzieje Krzysztofa Aruszewskiego*, t. I, Petersburg 1892, s. 55; M. Paradowska, *Przyjmij laur zwycięski*, Wrocław 1987, s. 35.

³⁴ Zob. S. Herbst, *Farensbach Włodzimierz Wolmar (1586-1633)*, [w:] PSB, t. VI, s. 371; M. Roberts, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden*, t. 2: 1626-1632, Leiden-New York-Toronto 1958, s. 160-161; U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640)*, Warszawa 2004, s. 113-115.

prowadzoną w latach 1618-1620 na pograniczu inflancko-litewskim³⁵. W tym konflikcie Ryzanie zdecydowanie popierali Krzysztofa Radziwiłła. W szczególności dążyli wraz z hetmanem do przeprowadzenia sądu sejmowego nad zdrajcą³⁶. W tym celu zebrano materiał dowodowy. W teczce 1a zatytułowanej „proditoria” odnotowano 28 listów Gustawa II Adolfa, jego komisarzy i stronników do Wolmara Farensbacha oraz 31 listów tegoż, skierowanych do strony szwedzkiej i miasta Ryga. Najwcześniejszy dokument ujawniający współpracę to instrukcja króla szwedzkiego z 2 kwietnia 1617 r. (korespondencja pomiędzy nimi rozpoczęła się przynajmniej od 18 września 1615 r.). Poprzedzała ją korespondencja Farensbacha m.in. z Bernhardem Helffrichem i Schrapfferem (rozpoczynającą się od lutego 1617 r.). Dodatkowo szczegółowo odnotowano karierę Farensbacha – m.in. nominację nadaną przez ks. Wilhelma Kettlera na gubernatora Kurlandii (13 lutego 1617 r.). W teczce 1b umieszczono kolejne 31 listów przeważnie z tego okresu, choć najwcześniejsza korespondencja adresowana do Jana Karola Chodkiewicza pochodzi z 2 sierpnia 1608 r. Znajdujące się tam dokumenty, to w większości odpisy, z rzadka zdarzają się oryginały. Działalność polityczna mieszczan, próby ukształtowania opinii narodu szlacheckiego co do zdrady Farensbacha przechowywane są w teczce 5, a listy panów polskich do rady miejskiej w tej sprawie odnotowano pod nr 2 i 4.

Niezwykłej wagi jest teczka 11 zatytułowana „Abschriften aus dem schwedischen Reichsarchiv”. Układ archiwum sugeruje, że odpisy te powstały przed przejściem miasta we władztwo Szwedów. Magistrat musiał więc w jakiś sposób wejść w posiadanie odpisów (lub je sfalszować) ze znajdujących się w szwedzkim archiwum królewskim dokumentów³⁷. Wszystkie one ujawniają zdradę Wolmara Farensbacha. Już w grudniu 1615 r. prosił on o spotkanie z Gustawem II Adolfem, a 16 września 1616 r. sporządzone zostały punkty porozumienia dotyczącego przekazania Dźwinoujścia i blokhauzów położonych nad Dźwiną Szwedom. Korespondencja kończy się w początkach maja 1617 r.

Sama wojna Radziwiłła z Farensbachem, jak i działania prawne i polityczne na dworze królewskim, sejmikach i sejmie stanowi obszar znakomicie udokumentowany w Rigas maģistrāta Ārējais arhīvs. W teczce 7 i 9 zawarte informacje o krzywdach i szkodach poczynionych przez Farensbach podczas prywatnej wojny z Radziwiłłem. Interesujące są relacje dowódcy mianowanego 20 grudnia 1617 r. przez magistrat ryski – Sebastiana Huttfeldta (teczka 10). Odnotowano tam aktywne działania mieszczan mające nie tylko uchronić same miasto, lecz i dobra ziemskie będące w ich posiadaniu. Wart odnotowania jest wynikająca z korespondencji ścisła współpraca wojskowa i polityczna Rygi z Gdań-

³⁵ Szczegółowo wydarzenia te przedstawia U. Augustyniak, op. cit., s. 113-122.

³⁶ H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław-Warszawa 1991, s. 180; E. Jekabsons, *Miasto Ryga i twierdza Dźwinoujście w czasie wojny polsko szwedzkiej 1600-1621*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 12 (1998), s. 28-29 (łotewska wersja artykułu: idem, *Rīgas pilsēta un Daugavgrīvas cietoksnis poļu – zviedru kara laikā 1600-1621*. g., „Latvijas Arhīvi” 1 (1997), 1, s. 19-25).

³⁷ W dokumentach szwedzkich po raz pierwszy nazwa archiwum szwedzkiego (królewskiego) - *Rikens archivum* pochodzi z 1618 r. Riksarkivet (Stockholm), Kansliordningar mm 1592-1695, Kansliets ämnesordnade handlingar och räkenskaper, F I: 1 (strony niepaginowane).

skiem. W teczce 6 przechowywano mandaty i uniwersały królewskie i hetmańskie dotyczące osoby Farensbacha. Podsumowując w latach 1618-1620, kiedy ocena tej postaci stała się tematem ogólnopaństwowej dyskusji, a Ryga w pełni brała w niej udział.

Prócz tych trzech wydarzeń o niewątpliwie największym oddźwięku, docierało wiele innych mniej akcentowanych zdarzeń. Odzwierciedleniem tego jest jednostka nr 1224 (LVVA, f. 673, op. 1), która zawiera odpisy polskich listów i relacji. Były to niemal wyłącznie informacje o działaniach wojennych lub kwestiach dotyczących stosunków międzynarodowych. Najwcześniejsze dotyczą roku 1600 i wyprawy Jana Zamoyskiego do Mołdawii (są to trzy relacje w języku polskim)³⁸. Z 1608 r. przechowano pięć listów dotyczących południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej – sytuacji w Mołdawii i Turcji³⁹. Dodać do tego należy znajdujące się w innych jednostkach informacje o treści przysięgi składanej przez mieszczan po tumulcie wileńskim w 1611 r., czy instrukcji wysłanej do szlachty województwa podolskiego i szlachty mołdawskiej 7 marca 1612⁴⁰. Z późniejszych lat (1614-1621) odpisywano relacje hetmanów i ich podwładnych dotyczących sytuacji w Turcji i Chanacie Krymskim, a również uniwersały zwołujące pospolite ruszenie. Niepośrednie miejsce zajęły również relacje i diariusze z wojen z Moskwą oraz akty poselskie i komisarckie⁴¹. Jak i w poprzednich jednostkach, tak i teraz wiele z dokumentów zostało przetłumaczonych na język niemiecki⁴².

Konsekwencją prowadzenia przez kupców ryskich działalności handlowej na znacznych obszarach WKsL, były liczne dokumenty dotyczące przede wszystkim Połocka, Witebska i Birż⁴³.

Magistrat miejski z uwagą zbierał informacje o konstytucjach sejmowych, a szerzej o obradach trzech stanów sejmujących⁴⁴. Informacje o tym przechowywane są pod numerem 1217. Najwięcej dokumentów dotyczy organizacji Inflant, przywilejów, ordynacji i konstytucji im poświęconych. Jeśli chodzi o zgromadzony efekt prac sejmów to bardzo charakterystyczne jest ich zestawienie. W kolejności chronologicznej są to dokumenty z lat: 1562-1563, 1564, 1565, 1569, 1577 (jedynie przywilej nadany dla miasta Gdańsk), 1589, 1596 (k. 233-243v.), 1598 (uniwersał poborowy), 1613 (uniwersał poborowy), 1614-16 (powołanie komisji do uregulowania kwestii własnościowych w Inflantach, zobowiązanie do wynagrodzenia Rydze kosztów wojennych), 1616 (dwie wersje: rękopiśmienna i drukowana, k. 316-342, 500-525), 1618 (druk, k. 482-498), 1619 (druk, k. 466-470) oraz dodana na końcu niewątpliwie w późniejszym czasie konstytucja z 1646 r.

³⁸ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1224, k. 3-6v.

³⁹ Relacjach z południowo-wschodnimi sąsiadami odnajdujemy również w LVVA, f. 673, op. 1, nr 1242, k. 161-171.

⁴⁰ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 11, 13-14.

⁴¹ Bardzo interesującym dokumentem jest diariusz z 8-26 VII 1618 i 30 IX – 8 X 1618 r. LVVA, f. 673, op. 1, nr 1224, k. 66-69.

⁴² Przykładowo przetłumaczono diariusz wyprawy królewicza Władysława do Moskwy od 9 X do 21 XI 1618 r. LVVA, f. 673, op. 1, nr 1224, k. 88-95.

⁴³ LVVA, f. 673, op. 1, nr 571, 1279.

⁴⁴ Podkreślić należy, iż większość materiałów dotyczących tego zagadnienia znajduje się w części 3 zespołu 673 LVVA. Zob. A. Ziemiańska, op. cit., *passim*.

Zestawienie to wskazuje, że zainteresowanie pracami sejmku nastąpiło dopiero od 1613 r. Wcześniej jedynie nadzwyczaj ważne obrady: reformy ruchu egzekucyjnego, przywilej nadany Gdańszczanom, czy jak w 1596 r. uregulowanie kwestii tumultów religijnych, doczekały się udokumentowania. Dodać należy, że w drugim dziesięcioleciu XVII w. pojawiły się drukowane konstytucje sejmowe. Zarówno drukowane jak i rękopiśmienne egzemplarze były niewątpliwie wykorzystywane, m.in. odnotowywano na nich najważniejsze z perspektywy miasta regulacje⁴⁵.

Kontakty z Gdańskiem, co podkreślałem już wcześniej, w tym zespole są szczególnie widoczne. Nie tylko spisano przywilej z 1577 r., ale zakupiono i przechowywano druki dotyczące tego miasta. W jednym z nich zatytułowanych *List Szlachcica Pruskiego, do Obywatela W Wielkiego Xięstwa Litewskiego* dany autor podkreślił rolę portowego miasta dla funkcjonowania Rzeczypospolitej, a *Informacia. Strony podatku Mieszczan Gdańskich, który oni Culaga zowią* opisywała system fiskalny w tym mieście⁴⁶.

Ważne uzupełnienie powyższych rozważań znajdujemy w dokumentach przechowywanych pod numerem 1222 (LVVA, f. 673, op. 1). W nim gromadzono z lat 1611-1639 szereg aktów dotyczących sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej w Rzeczypospolitej. Gwałtowny wzrost zainteresowania wydarzeniami politycznymi następuje od roku 1613. Wówczas bardzo dokładnie opisano prace sejmku (k. 19-30). Na uwagę zasługuje spis obecnych na obradach senatorów z tytułami i nazwiskami (k. 23)⁴⁷. Odnotowano również informacje o poselstwach zagranicznych i udzielonych im odpowiedziach (k. 60-78). Zainteresowaniem cieszył się także problem konfederacji wojskowej Józefa Cieklińskiego (k. 81-84v.) oraz roszczeń wojsk stacjonujących na Smoleńsku (k. 94-94v.)⁴⁸. Rada miejska zwróciła nawet uwagę na lauda sejmikowe tak z bliższych terenów (powiat połocki k. 99-99v.) jak i bardzo odległych (ziemia średzka k. 96-97v.). Ten wzrost zainteresowania kwestiami politycznymi Rzeczypospolitej wynikał z prób naruszenia autonomii miejskiej. Podczas obrad sejmku uchwalono na żądanie posłów województwa połockiego, witebskiego, orszańskiego i powiatu upitskiego, przełożenie jarmarku ryskiego, *który na S Piotra, z wymą niemających pożytków przerzeczonych Woiewodztw, (...) na Wniebowstąpienie Boże*⁴⁹. Wprowadzono również podatek, pod konstytucją „Pobor wodny”, który bezpośrednio obciążał finansowo Rygę wraz z Gdańskiem, Elblągiem i Królewcem⁵⁰.

Od tego momentu zaangażowanie w posiadanie aktualnych informacji politycznych znacznie się nasila. Na szczególną uwagę zasługują szczegółowo odpisane postanowienia

⁴⁵ Przykładowo LVVA, f. 673, op. 1, nr 1217, k. 431v., 432v., 457-462.

⁴⁶ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1217, k. 1-16, 17-26.

⁴⁷ Podobny spis został wykonany w 1616 r. LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 120-121v.

⁴⁸ Do uspokojenia sytuacji doszło dopiero w 1614 r., kiedy to sejm powołał cztery komisje: lwowską dla wojska stołecznego (moskiewskiego), brzeską dla „Sapieżyńców”, wileńską dla wojska inflanckiego i bydgoską dla żołnierzy smoleńskich. Zob. *Diariusz Komisji Bydgoskiej w roku 1614*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1880 (odbitka z tomu II Archiwum Komisji Historycznej), s. 257-344.

⁴⁹ *Volumina legum*, t. III, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 97-98.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 111-112.

konwokacji wileńskiej z 1614 i 1615 r.⁵¹ Wskazuje to, że obszarem zainteresowania były nie tylko sejmy walne i sejmiki najbliższych położonych powiatów, ale również to nieformalne zebranie szlacheckie⁵². W szczególności konwokacja z 1614 r. miała ważny charakter, regulując m.in. kwestię obronności (tworzenia wojsk powiatowych)⁵³.

Dodać należy, iż nie tylko przepisano (w języku polskim) akt normatywny, ale również dokonano pracy redakcyjnej, polegającej na odnotowaniu (przy pomocy symboli „NB”, „*” i podkreśleniu fragmentu) norm prawnych i postulatów bezpośrednio dotyczących Rygi. Przykładowo przy postanowieniach konwokacji z 1614 r. zaznaczono fragment o szkodach poczynionych przez konfederatów, sposobie wybierania podatków, petycji księcia kurlandzkiego, oddaniu długu dla Krzysztofa Radziwiłła, wzmocnieniu obrony Inflant, próbie rozszerzenia obowiązku płacenia cła. W szczególny sposób podkreślono informację o kupach swawolnych grabiących dobra w WKsL i uprawnieniu hetmana (Jana Karola Chodkiewicza) do gromienia tych oddziałów. Na koniec zaś odnotowano dwa postulaty samego miasta: pierwszy żądał zachowania praw i autonomii (*Miasto Ryskie wniosło w koło nasze skargę w uraziech swych. Prosimy Je. K. Mci. Pana naszego Msciwe. aby w potrzebach swych i uraziech z łaski J. K. M. poleczeni byli*); drugi dotyczył wzmocnienia zamku ryskiego⁵⁴.

W kolejnych latach różnych sprawozdań i relacji było jeszcze więcej, o jeszcze większym stopniu szczegółowości. Świadczy o tym sporządzony na potrzeby rady miejskiej diariusz prac sejmu roku 1616. Podobnie sytuacja wyglądała podczas obrad sejmu 1618 r. kiedy to Ryżanie przedłożyli szereg postulatów i uwag dotyczących przede wszystkim sytuacji politycznej i militarnej Inflant oraz postawy Wolmara Farenbacha. Z tego pochodzą również skrupulatnie odpisane komputy wojskowej i wyznaczoną na poszczególne oddziały płacą⁵⁵.

Rada miejska za bardzo ważne uważała sytuację religijną w protestanckich miastach Prus Królewskich. Pod numerem 989 znajdują się informacje z lat 1612-1617 dotyczące Gdańska, Torunia i Elbląga w aspekcie wolności religijnej oraz obecności jezuitów. Tematyka ta co oczywiste dotykała również Rygę. W innym miejscu odnotowano przysięgę biskupów rzymsko-katolickich⁵⁶.

Na koniec warto podkreślić, iż w Rigas maģistrāta Ārējais arhīvs skrupulatnie przechowywano oryginały korespondencji przysyłanej do rady miejskiej przez magnatów

⁵¹ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 1-7v., 48-58, 105, 109-111v., 116-116v. Kopie te nie zostały uwzględnione w pracy *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t II: *Okres panowań królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009.

⁵² O konwokacji wileńskiej zob. H. Wisner, *Konwokacja wileńska. Z dziejów parlamentaryzmu litewskiego za czasów Zygmunta III*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 20 (1968), 2, s. 75-80; A. Sapoka, *Lietwa ir Lenkija po 1569 metų unijos*, Kaunas 1938, s. 332-354.

⁵³ A. Tyla, *Znaczenie pospolitego ruszenia w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVII w.*, [w:] *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 131.

⁵⁴ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 49, 50-51v., 52v., 54v., 55v., 57.

⁵⁵ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 132-135v., 152-153v., 155-155v.

⁵⁶ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1242, k. 49-49v.

i szlachtę. Niestety ogromna większość takich listów dotyczy sytuacji w bezpośrednim otoczeniu miasta, przede wszystkim działań wojennych na terenie Inflant. Do najważniejszych jednostek należy korespondencja Krzysztofa Radziwiłła (1618-1621, nr 1279), Lwa Sapiehy (1599-1621, nr 1297), Krzysztofa Dorohostajskiego (1600-1603, nr 1298), Jana Zamoyskiego (1595-1602, nr 1299)⁵⁷, Jana Karola Chodkiewicza (1601-1609, nr 1302)⁵⁸ oraz listy pisane przez różnych członków rodu Radziwiłłów (1563-1621, nr 1296) oraz inne osoby (1592-1618, nr 1300)⁵⁹.

Obiektywnie rzecz ujmując porównując Gdańsk z Rygą mamy do czynienia z zupełnie innym rzędem jakości i ilości gromadzonej informacji o Rzeczypospolitej. Należy jednak pamiętać o innej historii tych potężnych miast. Z analizy materiału źródłowego archiwum zewnętrznego (t. 673, op. 1) wynika, że ogromne zainteresowanie dotyczyło zaledwie trzech wydarzeń: drugiego bezkrólewia (1575-1576), rokoszu Zebrzydowskiego (1606-1607) oraz zdrady Wolmara Farensbacha wraz z prowadzoną przez niego wojną prywatną z Krzysztofem Radziwiłłem (1617-1620). Dostrzegam zainteresowanie miastami pruskimi, przede wszystkim Gdańskiem. Charakterystyczne było zbieranie informacji o pozycji w tych miejscach katolików, a w szczególności jezuitów.

⁵⁷ W teczce tej znajduje się 51 listów: 1 z 1595, 1 z 1600, 29 z 1601 oraz 19 z 1602. Dodatkowo umieszczony został tam błędnie list Jana Zamoyskiego herbu Grzymała (od 1604 r. arcybiskup lwowski), który jest datowany na 10 VI 1608 r., czyli już po śmierci hetmana wielkiego koronnego. Numeracja jest niejednolita, odnotowywana kartami lub stronami, dochodzi do pozycji 107. Zdecydowana większość korespondencji to oryginały z zachowanymi pieczęciami sygnetowymi. Wszystkie listy pisane są w języku łacińskim, z wyjątkiem jednego odpisu listu Zamoyskiego z 1600 r., który został przetłumaczony na język niemiecki. Praktycznie cała korespondencja, poczynając od 1601 r. dotyczy działań wojennych w Inflantach i osobistego udziału w niej Jana Zamoyskiego. Korespondencję Jana Zamoyskiego z Ausseres Ratsarchiv miasta Ryga, wykorzystał m. in. Kazimierz Lepszy w wydawnictwie źródłowym: *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. IV, Kraków 1948, s. 270-271, 275 i n.

⁵⁸ Teczka zawiera 126 stron i zatytułowana jest „Illustris Iohannis Caroli Chodkewitz Samogitiae capitanei generalis literae ad senatum Rigensem de anno 1601 usque ad annum 1609 inclusive in originali”. Znajdują się w niej 64 dokumenty, wśród nich 61 listów. Wszystkie dotyczą prowadzonych działań podczas wojny inflanckiej i są to z reguły krótkie informacje o aktualnej sytuacji militarnej. W zdecydowanej większości adresowane są do rady miejskiej, zdarzają się jednak listy do innych urzędników – m.in. Jana Tyzenhauza. Niemal wszystkie pisane były w obozie wojskowym. Listy pochodzą z lat: 1601 – 4, 1602 – 1, 1603 – 17, 1604 – 8, 1605 – 12, 1606 – 3, 1607 – 3, 1608 – 8, 1609 – 5. Wszystkie spisane są na oddzielnych, podwójnych kartach papieru wielkości ok. 30-34 x 19-21 cm, z pieczęcią sygnetową Chodkiewicza. Raporty spisane są w języku łacińskiej, jedynie trzy uniwersały: adresowany do Ryżan (jeden) i rotmistrzów (dwa), odnotowano w języku polskim. Pisane były one zapewne ręką osobistego sekretarza hetmana, w większości pozycji Chodkiewicz własnoręcznie dopisywał „amicus et servitor”, oraz formułę „manu propria”. Wszystkie dokumenty mają zachowane pieczęcie sygnetowe, a do ich przyłożenia wykorzystano ściniek papieru odcięty od dolnej części tej samej karty. Listy dotyczące bitwy pod Kircholmem opublikował Dariusz Antanavičius (*Znane i nieznanne źródła do kampanii kircholmskiej w 1605 roku*, [w:] *Wojny północne w XVI-XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. B. Dybaś, współpraca A. Ziemielska, Toruń 2007, s. 30-41).

⁵⁹ Teczka zawiera korespondencję różnych osób do rady miejskiej. Wszystkie dokumenty to oryginały, w większości z zachowanymi pieczęciami, pisane w języku łacińskim, bardzo rzadko po niemiecku. Znajdują się tam cztery listy Piotra Tylickiego z 24 XI 1600, 6 IV 1601, 19 XI 1604 oraz 10 V 1609 r. – dotyczące kwestii wojskowych i fiskalnych. Maciej Pstrokoński zaadresował trzy listy z 24 X 1605, 23 II 1607 i 20 VI 1608 r., a Marcin Wojna dwa z 2 VI 1601 i 29 V 1604 r. Mniejszej wagi, o charakterze prywatnym są dwa oryginalne, pisane po łacinie listy Stanisława Żółkiewskiego. Pierwszy z 24 X 1601 r. zawiera prośbę o przechowanie jego prywatnych rzeczy, które wziął ze sobą na wyprawę. Dwa miesiące później zwraca się z prośbą o ich wydanie służce, który po nie przyjedzie. Kolejne dwa listy napisane zostały przez biskupa żmudzkiego – Melchiora Giedrojcia z 13 V i 22 VI 1601 r. Prócz tego odnajdujemy tam listy arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego oraz podskarbiego wielkiego koronnego – Jana Firleja.

Artykuł nie analizował udziału miasta w pracach organów państwowych. Jednakże wyraźnie dostrzegam ogromne zainteresowanie działalnością legislacyjną sejmu, konwokacji wileńskiej i sejmików w szczególności od 1613 r. Z jednej strony był to efekt naruszenia wolności i praw ryskich podczas obrad sejmu, a w konsekwencji uświadomieniu o konieczności posiadania rzetelnych informacji z prac organów państwowych. Z drugiej strony mamy do czynienia z postępującą integracją i identyfikacją z państwem polsko-litewskim. Przez trzydzieści lat zainteresowania sytuacją w Małopolsce, Wielkopolsce i WKsL było marginalne, lecz zmieniło się to w ostatnim dziesięcioleciu przynależności Rygi do Rzeczypospolitej. Warto podkreślić, iż zdobycie Rygi w 1621 r. wydawało się z początku epizodem. Tak Szwedzi jak i patrycjat miejski ostrożnie odnosili się do dalszej sytuacji politycznej. Świadczy o tym postawa Szwedów, którzy dopiero po rozejmie w Altmarku (1629 r.) sporządzili plany i rozpoczęli prace fortyfikacyjne wokół miasta według koncepcji Henricha Thomego⁶⁰. Sama rada miejska również starała się być na bieżąco w sytuacji politycznej Rzeczypospolitej. W 1622 r. tłumaczyła się przed królem i hetmanem polnym litewskim z przyczyn kapitulacji. Skrupulatnie zbierała wszelkie informacje o działaniach wojennych i sytuacji politycznej w latach 1626-1635 na terenie Prus Królewskich i Książęcych⁶¹. W dalszym ciągu ryżanie kompletowali informacje dotyczące Korony i WKsL. Odpisano m.in. konstytucję sejmową z 1627 r., gdzie znajdowało się podziękowanie za wierność dla Gdańska i Torunia, wraz z zapewnieniem uwzględnienia ich żądań w przyszłej konstytucji, a nawet instrukcję na sejmiki z roku 1630. W późniejszym okresie zainteresowanie sprawami wewnętrznymi Rzeczypospolitej zdecydowanie zmalało. Do wyjątków możemy zaliczyć m.in. instrukcję sejmiku wiłkomirskiego na sejm w roku 1639⁶² oraz listy Janusza Kiszki pisane do rady miejskiej w 1638 r.⁶³

Bardzo bliskie kontakty z Koroną i WKsL doprowadziły m. in. do tego, że na etacie kancelarii rady ryskiej byli odrębni pisarze mogący prowadzić korespondencję nie tylko w języku niemieckim ale również polskim, łacińskim i rosyjskim, co owocowało tworzeniem i gromadzeniem dokumentacji w tych językach⁶⁴. Ta przyjęta w historiografii teza znajduje pełne potwierdzenie na podstawie analizy materiału źródłowego. Podkreślić należy, że łacina była językiem komunikacji pomiędzy mieszkańcami Rygi i szlachtą. Język polski miał charakter urzędowy – konstytucje sejmowe, lauda sejmikowe, konwokacje wileńskie, ale również uniwersały (w tym adresowane do Ryżan) były w nim pisane.

⁶⁰ Riksarkivet (Stockholm), Livonica, Johan Skytte till rådet 1633 31/1, bl. 1–2; M. Barzdeviča, *The Plans of Riga by Heinrich Thome*, [w:] *Beyond Traditional Borders. Eight Centuries Latvian-Dutch relations*, Riga 2006, s. 171; Riksarkivet (Stockholm), Oxenstiernska saml., nr 17, bl. 1–2 (kartavd., m. form).

⁶¹ LVVA, f. 673, op. 2, nr 997. W f. 673, cz. 3, nr 1222-1223 odnotowano relacje polsko-szwedzkie z lat 1620-1639.

⁶² LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 182-184v., 194-198, 207-209.

⁶³ LVVA, f. 673, op. 1, nr 1222, k. 248-249; f. 673, op. 4, sygn. 498-499.

⁶⁴ Г. Енш, "Polonica" в Рижском городском государственном архиве, „Ученые записки Института славяноведения” 2 (1950), s. 314.

Karol Łopatecki

DEGREE OF INTEREST OF RIGA'S CITY PATRICIATE
IN THE DOMESTIC SITUATION OF THE COMMONWEALTH
OF POLAND (1581-1621).
FROM RESEARCH ON RESOURCES OF RIGAS
MAĢISTRĀTA ĀRĒJAIS ARHĪVS

SUMMARY

The article characterizes Rigas maģistrāta Ārējais arhīvs (part 1) located in Latvijas Valsts vēstures arhīvs. The items presented and discussed are only those which deal with issues of the gentry Commonwealth of Poland, excluding the nearest vicinity of the city of Riga, meaning the province of Livonia, Piltynski County and principalities of Courland and Semigalia.

From the analysis of these resources, we can say that the interest in matters relating to the domestic situation of the Commonwealth was marginal. Only three events gained the attention of the patriciate: the second period of interregnum (1575-1576), the Zebrzydowski Rebellion (1606-1607) and the treason of Wolmar Farensbach and his private war with Krzysztof Radziwiłł. In this context, much attention was paid to cities in Royal Prussia, especially to Gdansk. From 1613, there was a noticeable increase in interest in the work of the Sejm (parliament), regional assemblies and the Convocation of Vilno, which should be associated with Riga's integration into the Polish-Lithuanian commonwealth.

Translated by Thaddeus Mirecki